

תעודה

איגרת הבשורה על כיבוש ירושלים (אוקטובר 1187)

יוסף דרורי

בספטמבר 1187, שלושה חודשים אחרי הצלחתו בקרני-חטין, ניצב צלאח א-דין מול חומות ירושלים ונערך לצור עליה כדי להכניעה בהרעשה ובפריצה בכוח. המצור נמשך פחות משבועיים ובמהלכו נוהל משא-ומתן בין הנוצרים הגרים בעיר ובין הכוחות המוסלמיים. בסיום ההתדיינות בין הצדדים הוסכם, כי המקומיים יעזבו לאחר תשלום כופר. כניסת המוסלמים המנצחים לירושלים נקבעה ליום שישי, 2 באוקטובר. למזלו הטוב של צלאח א-דין, קרה הדבר כיום ה-27 לחודש רג'ב (שנת 583 להג'רה), יום חג העלייה השמיימה של מחמד, שהחלה על-פי המסורת בירושלים. ביום ההוא יכול היה צלאח א-דין לדווח בסיפוק ובהתלהבות לעולם המוסלמי, כי עלה בידו להגשים את משאת-נפש האומה מני שנים – שחרור ירושלים מידי הכופר הנוצרי והחזרתה לשלטון האסלאם.

בשבת, 28 לרג'ב (3 באוקטובר 1187), למחרת כניסתו הנרגשת לירושלים, כשעל חומותיה מתנפנים דגליו, ובעוד ברחובות העיר תובעים הכובשים את הכופר והמוני תושביה הנוצרים מוכרים במחירי הפסד את רכושם ונערכים לעזיבת העיר, נטה צלאח א-דין אוהל מחוץ לחומות לקבלת פני מברכיו, מלומדים ומשוררים, חסידים ויראי-שמיים. אל אוהל מנצחים זה הגיע מדמשק גם עמאד א-דין אלאצפהאני, סופרו האישי, כותב האגרות ומלווהו של צלאח א-דין במערכותיו, שנעדר מהמצור על ירושלים מפאת מחלתו. בואו שימח מאוד את צלאח א-דין, ששיכב את שיגור מכתבי הבשורה (בשא'יר) על שחרור ירושלים לערי האסלאם המרוחקות, עד שיימצא להן כותב ראוי. עמאד א-דין היה בעל יכולת ההולמת את חגיגות ההישג הצבאי והתעמולתי. הערכתו של צלאח א-דין את מעלתו הספרותית של עמאד א-דין היה לה על מה שתסמוך – עזבונו הספרותי כולל שני חיבורים ביוגראפיים, המצוטטים בספרי המאוחרים והמשרתים כל חוקר על צלאח א-דין ומלחמותיו.

בהגיעו החל עמאד א-דין במלאכה שהיקנתה לו שם כה טוב, וחיבר, לפי עדותו, לא פחות משבעים אגרות-בשורה, המספרות את תהילת אדונו לכל קצווי העולם המוסלמי, ממרוקו ועד למזרח-פרס ותימן. אין אלה אגרות אינפורמטיביות בלבד, אלא הן מסוגנות ומלוטשות מבחינה לשונית, לפי מיטב הכשרון האפיסטולארי וההשכלה הספרותית של מחברם. הלשון המליצית של האגרות והנאמנות לתביעות סגנון הפרוזה המחורזת מרמזות, כי מחברן היה מוכן לקפח את אמינות התיאור למען יפי המליצה ונועם הביטוי. אך דרך כתיבה כזו הלמה את כוונת המזמין, צלאח א-דין. זוהי יצירה שתכליתה תעמולתית-הסברתית והיא נועדה להרשים ולשכנע את המפקקים בטוהר כוונותיו של צלאח א-דין, בכשרות מעשיו ובנאמנותו הוודאית לסמלי הסניקה

ויעדיה. גם בהזדמנויות אחרות (כתובות, מטבעות) יותר משהבליט את נצחונותיו על הפרנקים, השתבח בתרומתו לח'ליפות העבאסית ולתקומתה. פן אחר באיגרת הוא הכוונה לחלץ את שולחה, צלאח א־דין, מאשמת רפיון־ידיים וחוסר־נחרצות במלחמתו בנוצרים. דרכו המסורתית של צלאח א־דין לאפשר לתושבי עיר נכנעת לצאת בשלום ולהגר לעיר אחרת, עוררה עליו ביקורת רבה. בירושלים תבעו בוודאי הקנאים בעלי הזכרון, שיעשה דין בנוצרים, כאשר עוללו הם למוסלמים ב־1099. האיגרת מבקשת להשמיע באוזני מבקריו המועדים התנצלות והסברים לוותרו על הנקמה, באפשרו, כזכור, למקומיים לסגת לאחר תשלום כופר.

אגרות־נצחון אחדות נשתמרו בידינו. האיגרת המתורגמת בזה, צוטטה בחיבורו של אבו שאמה (נפטר בדמשק בשנת 1267), 'כתאב א־רודתין פי אח'באר א־דולתין'. חיבור היסטורי זה הוא גם בעל ערך ארכיוני מובהק, ופסקאות רבות משני חיבוריו של עמאד א־דין מצויות בלעדית בו. מכתבו של עמאד א־דין מופנה אל הח'ליף בכגדד, שלא רחש הערכה מובנת מאליה אל צלאח א־דין, ובחן בקפדנות את מעשיו והתנהגותו. אין זה המכתב היחיד בנושא זה לחצר הח'ליפית. בידינו אגרות נוספות, שלמות ומקוטעות, משל עמאד א־דין ואחרים. תמוהה העובדה, כי איגרת זו לא נשתמרה בחיבורו של עמאד א־דין, המצטט איגרת אחרת פרי עטו אל הח'ליף, ובמקום זה נמצאה ראויה לציטוט בשלמות אצל אבו שאמה, שחי שני דורות אחרי עמאד א־דין. אבו שאמה קבע אותה ראשונה בין אגרות מקבילות בפרק 'מקצת ממכתבי הבשורה אל המחוזות', וקשה לעמוד על שיקוליו בעניין זה. האיגרת מתייחדת ממקבילותיה בהביאה את שלביו העיקריים של המיקוח בין הכובש המוסלמי לבין העירוניים הנצורים. חסרים בה — בהשוואה לאגרות דומות — פרטי ההערכות למצור, מגבלותיו (א־הצלחה בגזרה אחת ומעבר לגזרת־ירי אחרת) והשגיו (פריצה בחומת ירושלים מכיוון צפון־מזרח).

התרגום למכתבו של עמאד א־דין אל הח'ליף הוכן ללא השמטות, כפי שהוא מועתק אצל אבו שאמה, רודתין, ביירות [ללא תאריך]. מהדורה מצולמת קהיר 1870, ב, עמ' 96-97. האיגרת כתובה בפרוזה מחורזת, שחריזתה ואורך אבריה מתחלפים. הקווים הנטויים מסמנים את סופו של כל משפט מתחרז.

*

הבטיח אלהים לאלה מכם אשר האמינו ויעשו את המעשים הראויים כי יעניק להם שלטון בארץ כפי שהעניק שלטון לאלה אשר לפניהם וכי יאשר להם את דתם אשר חפץ בעבורם וכי ימיר להם בטחון תחת פחדם.¹ השבח לאלהים אשר מימש לעבדיו היראים את הבטחת הענקת השלטון / וגבר עם אנשי הייחוד² על אנשי השיתוף³ והמחלוקת / וייחד את שליט הלשכה הנכבדה⁴ בשלטון [המובטח בקוראן] זה / ואישר את דתו הנחפצת והמיר את הפחד בבטחון / ואצר את הכיבוש המרומם והנצחון המבורר לדרו של האמאם אינאצר⁵ על-ידי המשרת⁶ הנאמן שבעושי דברו / והמתייחד בהתפארותו בהתייחסותו אליו ובהבעת זיקתו אליו⁷ / ונצחון עצום זה / והצלחה נכבדה / כבר כלו המלכים שעברו / והדורות שחלפו / מאנחה להשיגו / וממבוכה מלקות אליו / ומגעגעי הייאוש משיתאפשר / וכמהו אליו וקצרו מבעדו הארוכות שבשאיפות / ורפו מלזכות בו מלכי האומות / והשבח לאלהים אשר השיב את הקדושה אל ירושלים / ופטר אותה מן הטומאה / והגשים בכיבושה את אשר הנפש רחשה / והמיר את עצבן הכפירה בה בנתעם האסלאם / והפך את עוזויומו מוחה את חרפת תמולו / והשכיך בה מלומדים ונבוני דבר אחרי הסכלים והתועים כמו הפטריארך והכומר / ועובדי הצלב והפונים אל השמש⁸ / וכבר הגביר אלהים על המשתפים התועים / את צבאות המאמינים היחידים / וקטע את גוום של העם הפושעים / והשבח לאל ריבון העולמים / וכאילו האל רומם מעלת אומה זו ואמר להם היו נחושים לרכוש מעלה זו אשר בה תשתבחו / והגשים בשבח להם את קיום דבריו במאמרו הנכבד 'הכנסו לארץ הקדושה אשר יעד לכם אלהים'⁹ / וכיבוש זה אלהים עשאו לאפשרי בעזרת החרב המבתרת / וקבע את מלאכיו המצוינים מהנכבדים שבמטייעים והבולטים שבעוזרים / והוציא מביתו המקדש ביום השישי את אנשי יום הראשון¹⁰ / והכריע את מי אשר היה אומר אלהים הוא שלישי מתוך שלושה במי שאומר הוא אלהים

1 קוראן, פרשת האור, פרק 24, פסוק 55.

2 אנשי הייחוד' – תוארם של המוסלמים, המבליט את המונותאיזם הצרוף שלהם. לעומת בני דתות אחרות, שתפיסת האלהות שלהם לוקה עדיין בפוליתאיזם.

3 'שיתוף' (פוליתאיזם) הוא הפגם הכבד ביותר שיכלו המוסלמים הראשונים – הגאים בייחוד' שלהם – למנות ביריביהם, בני מכה האילית שדחו את מחמד. אשמה זו יוחסה לנצרות בשלבים מוקדמים ביותר של מפגשה עם התיאולוגיה המוסלמית, במיוחד בשל דוגמת השילוש הקדוש. אך טבעי הוא, כי גם הצלבנים לא נפטרו מתואר-גנאי זה.

4 'אדיואן אלעזיז' – תואר לחצר הח'ליפית העבאסית בבגדד.

5 שמו של הח'ליף אינאצר, ששלט בבגדד מ-1180. ח'ליף זה שעדה לתעמולתם של שליטי מצול והג'זירה, ירבי צלאח א-דין, שיראו פן תהיה התקדמותו בעיראק איום על עצמאותם וריבונותם. הח'ליף אינאצר גם ראה בצלאח א-דין, מסלק בנו של קדמו, נור א-דין, שבסמכותו פעל ובשירותו עשה חיל, נוטל זכויות מדיניות ושולתיות בחוקי-יד וקצין כפוי-טובה. צלאח א-דין נוקט באיגרת אליו לשון מתחנפת ומתרפסת (האל השהה כביכול את כיבוש ירושלים עד לדרו של אינאצר ולא זיכה בו שליטים אחרים) גם משום שביקש להיראות כמי שאינו מתרשל בעייני נוהל ונימוס וגם משום שהיה זקוק להכרה ממנו לחוקיות השגיו. צלאח א-דין עשה מאמץ ניכר ורצוף כדי להבליט בהתנהגותו ובהחלטותיו את מחויבותו לח'ליפות העבאסית, שאת שלטונה האבוד הוא מבקש להחיות. (ראה הנוסחה 'מחייה שלטון אמיר המאמינים' בצלאחיה [=סנט'אנה] בירושלים, למשל, *Repertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe* [=RCEA], IX, no. 3453).

6 כינויו הממעט-עצמו של צלאח א-דין באיגרת זו, ברוח ההכנעה האופיינית בה נקט מול הח'ליף.

7 רמז לאזכורו המרובים של אמיר המאמינים בכתובות, במטבעות ובמשקלות צלאח א-דין. ראה: P. Balog, *The coinage of the Ayyubids*, London 1980, pp. 56-103, ומבטעות מס' 167, 168, 169, 172, 175, 176.

8 הנוצרים מוקנטים כעובדי השמש כיוון שבמבני-תפילתם בנרות הגומחות בכיוון ממנו זורחת השמש.

9 קוראן, פרשת השולחן, פרק 5, פסוק 21.

10 'אנשי יום הראשון' הוא תואר-נאצה רוח לנוצרים בספרות המוסלמית בימי מסעיה-צלב. ראה ער: H. Masse: (tr.), *Imad ad-Din al-Isfahani 'Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin'*, Paris 1972, p. 60 [להלן: מסה].

אחד¹¹ / ועור אלהים בהורדת המלאכים והרוח / והביא את הנצחון המוענק / אשר הוא כיבוש הכבושים / וכבר נתעלה מכדי שיקיפנו תיאורו של צח-הלשון בשיר ובפרוזה / ועובדים לאלהים בבית אלמקדס¹² בסתר ובגלוי / ונכבשו אדמות ארץ ופלסטין¹³ בבקעה ובהר ביבשה ובים / ונמלאו אסלאם תחת אשר היו מלאות כפירה / ופרע המשרת את חובה של הדת אשר משכונה ננעל מזה דור / והשבח לאלהים מתוך תודה / מי יתן ויחדש לאסלאם בכל יום נצחון / ויגדיל את פני אנשיו בבשורת כיבוש וינהרו בעליצות / ומיאן המשרת אלא להתיר את דמם כספם ונפשם¹⁴ / ולרפא את מחלת פציעתם על-ידי השמדתם / ואין מנוס מלטהר את הארץ המקודשת מטינוף דמיהם / והרג גבריהם / ושביית צאצאיהם ונשותיהם / וכאשר התייאשו מן ההצלה / ופתחו את שעריה הרועדים מגורמיה המקוים / הילכו מורא על-ידי הרג האסירים המוסלמים והם יותר משלושת אלפים¹⁵ / וכי הם ישחיתו כל מה שבעיר רכוש ובניין בהרס ושרפה וכלה / וידע [צלאלח א-דין] כי בערותם תוליכם אל כל תרמית מכווערה / וכי גסותם תרחפם לכל מעשה נתעב / והציעו לשחרר את השבויים¹⁶ / והיתנו את נשיאת כסף הפדויים / ולא חדלו מלהתחנן ולפלל / ולהשפיל ולבזות עצמם / עד כי נקבע הדבר כי הם יפדו עצמם¹⁷ / ונענה הסלע הקדוש שעה שקרא לעזרה / והזוכך ברכה הקמה אליו בשעת כריעתו / ונשטף מזוהמתו וממטענו בדמעות העיניים / ושבה מבוכתו אל השלוח / ונפדה בעיני אנשי האמונה / וידו נלחצה כאות לקיום הברית המחודשת בהבטחות / ונזכר ביום שחרורו בחדש רג'ב ליל העליה השמימה / ונגלו מחשכיו בהארת ברק המנורה / ונהפכו הכנסיות למדרסות¹⁸ / ובהחייאת עצמות הייחוד נהיו סימני הכפירה רמוסים

11 ציטוטים קוראניים שכיחים לעיקר-אמונה שבנצרות ובאסלאם. קוראן, פרשת השולחן, פרק 5, פסוק 76: 'אכן כפרו אלה אשר אמרו אלהים הוא שלישי מבין שלושה אין אלהים כי אם אלהים אחד'; שם, פרשת היחוד, פרק 112, פסוק 1: 'אמור: הוא אלהים אחד'.

12 'בית אלמקדס' הוא שמה המובהק, עתיר הרגשות והקדום של העיר ירושלים בספרות המוסלמית. מצוין לעתים רק את שטח הרה-הבית. ראה: ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ח, עמ' 20. כוונת המשפט להחידע לקורא האיגרת על חידוש הפולחן המוסלמי במקדש.

13 שמש הגנוש של המחוזות בארץ-ישראל שנשלטה על-ידי האסלאם בתקופה שקדמה למסעי-הצלב. ארדן הוא מחוז הגליל והעמקים; פלסטין הוא מחוז מרכז הארץ, השפלה וההר המרכזי. ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג, חלק א', עמ' 91-94.

14 פטוקים אלה מספרים על השלב המקורי בתכניתו של צלאח א-דין בכיבוש העיר, שהתכוון לפרוץ ולהבקיע את חומותיה ולנקום בנצרים על דרך השתלטותם האכזרית והמשפילה ב-1099. ראה: עמאד א-דין אלצפהאני, אלפתח אלקסי פי אלפתח אלקדסי (מהדורת מחמד מחמוד צבא, קהיר 1965 [להלן: פתח], עמ' 124-126 (= מסה, עמ' 97); אבו אלאת'יר, אלכאמל פי א-תאריח, יא, ביירות 1966, עמ' 548 [להלן: אבן אלאת'יר]).

15 הקטע מותאר את איומי הנצרים המקומיים הנצורים בעיר להילחם מלחמת-חרמה, לפגוע במשק החי, באסירים המוסלמים ובמקדשים שעל הרה-הבית; כל זאת, באם לא יסכים צלאח א-דין להצעת הכניעה. ראה פתח, עמ' 126-127 (= מסה, עמ' 97). אבן אלאת'יר, עמ' 548-549.

16 המשפט ניתן להתפרש כרומו על סעיף בלתי-מוכר במהלך ההתדיינות על כניעת הירושלמים. לפי משפט זה, הנצרים הבטיחו לשחרר ללא פגע את השבויים המוסלמים הנמקים בכלאם בעיר, ותמורת זה דרשו לאפשר להם יציאה בטוחה מירושלים.

17 כידוע, נקבע כי נוצריי ירושלים שיבקשו לצאת את העיר, ישלמו כופר (קט'יעה). שיעורו נקבע על-פי רכוש, מינו וגילו של המבקש לצאת. עבור העניים שולם סכום גלובלי. ראה פתח, עמ' 127; אבן אלאת'יר, עמ' 549-550. כופר זה נהוג היה גם בערים אחרות שנכנעו לפני צבאות צלאח א-דין, כגון בעהדיון שבטוריה (רודתין, ב, עמ' 129). בירושלים הוא נהג גם בימי-הביניים המאוחרים, והושת על הצליינים שביקשו להיכנס לכנסיית הקבר. ראה: מקריז, אלמואעט' ואלאעתבאר בד'כר אלח'ט' ואלאאת'אר, ב, ביירות (צילום מהדורת בולאק 1271 הגירה), עמ' 234.

18 בזמן חיבור האיגרת כנסיות המוסבות למדרסות הן משאלת-לב של עמאד א-דין, ואולי אף תחזית סבירה. אין היא בשום אופן עדות לפעולותיו של צלאח א-דין ב-3 באוקטובר 1187, ביום השני לכיבוש העיר. הכנסייה הידועה ביותר שהומרה על-ידו למדרסה היא כנסיית סנט אנה, שנקראה אחר-כך אלמדרסה א-צלאלחיה. תאריך הקדשתה למדרסה על-ידי צלאח א-דין, כפי שהוא חקוק בחזיתיה עד עתה, הוא רג'ב 588 (יולי 1192). ראה RCEA, ט, מס' 3453; מגיר א-דין, אלאנס אלג'ליל, ב, עמאן 1973, עמ' 41. אך קדמה לו תרומה אחרת וצנועה יותר של צלאח א-

גרד לוחמים בפתחת מיפגן צבאי (ציור של אל-ואסיטי, בגוד 1237)

ומחוקים / ויהלוף שממונו של הסלע / ואלהים החייהו מן המכשלה / והמיר בנותם מה שהיה בו מהעצבן
 והאנחה / והשבח לאלהים על נצחון זה / והחסד לו על מעשה צדקה זה / וכבר קיבלנו יחד עם ירושלים
 את כל המצודות מגבול דארום ועד קצה טריפולי¹⁹ / וכל מה שהיה מתנהל בממלכת מלך ירושלים
 תשכם / ולא נותר בלעדי צור וכיבושה נתאחר / וקדם זמן עמידתה האיתנה / והפרנקים בה נטעו את
 שאיפותיהם בתקותיה / והיא בסיוע האל עתידה להיכבש / והלבבות בהשפלת מגיניה יתרחבו

דין, ב'1187. מסה, עמ' 58; אבו אלפדא, אלמח'תצר פי תאריח' אלבשר, ביירות [ללא תאריך] (צילום מהדורת קושטא, 1870-1869), ג, עמ' 83.

19 פסקה זו תוחמת את קצה גבול ההשגים הצבאיים של צלאח א-דין, בסתיו 1187. בפניקיה נכונו בידו צידון (פתח, עמ' 102 [=מסה, עמ' 39-40]; אבן אלת'יר, עמ' 542; רוד'תין, ב, עמ' 90), ביירות (פתח, עמ' 104 [=מסה, עמ' 43-40]; אבן אלת'יר, עמ' 542; רוד'תין, ב, עמ' 90) וג'ביל (פתח, עמ' 108 [=מסה, עמ' 43-44]; אבן אלת'יר, עמ' 543; רוד'תין, ב, עמ' 90). מדרום לטריפולי, בחוף הגליל המערבי, שלט צלאח א-דין בעכו, אכויב, מעליא, אסכנדרונה שמדרום לצור וצרפנד שמצפון לה (רוד'תין, ב, עמ' 87, 88). בשרון הכניעו קציני צלאח א-דין את קיסריה וארסוף (פתח, עמ' 94 [=מסה, עמ' 35]; רוד'תין, ב, עמ' 87, 88). בשפלה כבשו כוחותיו של אחיו, אלמלכ אלעאדל, את יפו (אבן אלת'יר, עמ' 541; רוד'תין, ב, עמ' 87) ומגדל-צדק (אבן אלת'יר, עמ' 540; רוד'תין, ב, עמ' 87). ואילו צלאח א-דין 'קיבל' את כניעתן של אשקלון (פתח, עמ' 113 [=מסה, עמ' 100]; אבן אלת'יר, עמ' 545-546; רוד'תין, ב, עמ' 91), עזה (פתח, עמ' 113 [=מסה, עמ' 99, 100]; אבן אלת'יר, עמ' 546, רוד'תין, ב, עמ' 91) ודארום (אבן אלת'יר, עמ' 546). דארום הנזכרת באיגרת זו היא 'דרום' של ימי הבית השני, ששמה נשמר גם בימי המוסלמים, ומזה קיבלוהו הצלבנים, והמוזיה ליד דיר אלבלח. ראה: י' פראוור, הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים 1976, עמ' 38, 58, 146, 147. הצלחות צלאח א-דין לא היו שלמות, בלי כיבושה של צור. נסיונו הקצר ההכושל להכניעה נראה לו כמעכב את סדרת הצלחותיו בשנה זו, ועל-כך החליט להיפנות אליה אחרי ירושלים. עובדה זו נרמזת באיגרת. פתח, עמ' 112; אבן אלת'יר, עמ' 543; H.A.R. Gibb, *Life of Saladin*, Oxford 1973, p. 54, n. 4.